

ŠTÚDIE

JURAJ SILVAN

PRÍSPEVOK K VÝVINU A ZAMERANIU PRIEMYSELNEJ
ZÁKLADNE NITRY A FORMOVANIU JEJ PRIEMYSELNÝCH ŠTRUKTÚR

Juraj Silvan: Beitrag zu der Entwicklung und Orientierung der Industriebasis von Nitra und zur Formation deren Industriestrukturen. Geografický časopis, 27, 1975, 1; 9 Lit.

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Problematik der Industrie als eines wichtigen Faktors, der die Zentrale-Funktion der Urbanisationsräume erfüllt und die urbanistische Form der Siedlungen wesentlich beeinflusst. Die Konzeption der territorialen Organisation und Orientierung der Industrie wird auf den Fall der Stadt Nitra appliziert.

Geografia priemyslu ako veda o teritoriálnych komplexoch priemyslu sa dnes stáva vzhľadom na postavenie a vplyv tohto odvetvia v sociálno-ekonomickú a fyzickú sféru života spoločnosti jednou z najfrekvencovanejších ekonomicko-geografických disciplín. Jej vplyv siaha azda do všetkých ekonomicko-geografických a do veľkého počtu fyzicko-geografických disciplín. Lokalizácia priemyslu a najmä vlastná prevádzka priemyselných kapacít výrazne ovplyvňujú celkový spôsob využitia zeme dotknutého územia.

Vo svojom príspevku by som sa chcel zamerať na tú časť problematiky priemyslu, ktorá bezprostredne súvisí s otázkami lokalizácie výrobných kapacít v rámci jednotlivých sídelných útvarov, t. j. otázkami tvorby a rozvoja priemyselných zoskupení. Odpovede na tieto otázky nie sú v rámci ktoréhokoľvek historicky založeného sídliska jednoznačné. Je známe, že priemyselná výroba, ktorá predstavuje najvýznamnejšiu hospodársku základňu urbanizácie, prináša do problematiky systému organizácie sídel najzložitejšie a protikladné otázky, ktoré ovplyvňujú nielen ekonomickú stránku problematiky, ale podstatne ovplyvňujú aj mimoekonomickú stránku, najmä sféru, ktorá spolupôsobí na vytváraní životného prostredia človeka.

Základnou črtou rozvojového procesu riadenej urbanizácie je proces koncentrácie obyvateľstva a ekonomických aktivít do väčších sídelných útvarov. Medzi stupňom i smerom urbanizácie a industrializácie je úzka súvislosť. Industrializácia vyvoláva urbanizáciu a urbanizácia je hnacím prvkom napredovania ekonomických aktivít.

Tendenciou urbanizácie nášho štátu je priemyselnú výrobu cieľavedome sústreďovať do stredísk III. a II. stupňa, t. j. do stredísk oblastného a obvodného významu, čím sa má postupne vytvoriť tzv. nosný skelet industrializácie osídlenia, v ktorom by koncentrácia priemyslu odpovedala požadovanému sústreďeniu obyvateľstva. Strediská sa pritom nemajú posudzovať ako samostatné sídla, teda bez vplyvu na prirodzene vytvorené a v systéme osídlenia ďalej sa postupne dotvárajúce zázemie. Základnú sústavu osídlenia predstavujú teda širšie územné celky, ktoré vytvárajú samostatný hospodársko-kultúrno-organizačný celok s dokonalým vzťahom a väzbovým systémom v rámci jednotlivých zariadení a funkcií [9].

Podmienkou rozvoja urbanizácie Slovenska je teda ďalší rast industrializácie a jej premeny z kvantity na kvalitu, ktorá sa má realizovať v procesoch štruktúrálnej prestavby, modernizácie, inovácie a finalizácie výrobných cyklov i jej ďalšej prevádzkovej koncentrácie v zmysle nastupujúcich podmienok vedecko-technickej revolúcie.

Výhodnosť vyššej koncentrácie osídlenia z hľadiska priemyselnej základne je najmä v rozmanitejšej profesionálnej štruktúre, ako aj v širšom výbere pracovných miest z dôvodu komplexnejšej polyodvetvovej skladby priemyslu, ďalej vo výrobných tradíciách a zapracovanosti kolektívu odborníkov, potom vo výhodných podmienkach vedeckovýskumnej a edukačnej základne, v možnostiach kooperácie tak z hľadiska technologického, ako aj využívania základných faktorov rozvinutej technickej i sociálnej infraštruktúry, ako aj v ďalších lokalizačných faktoroch stimulujúcich ekonomický rozvoj územia i jeho priestorovú a kapacitnú koncentráciu.

Priemysel je základnou zložkou, ktorá bude aj naďalej vytvárať strediskový význam tak vybraných sídel, ako aj vybraných urbanizačných priestorov. V súčasnosti sa však súbežne dostáva do popredia nová zákonitosť. Čím vyspelejšia bude priemyselná krajina, tým závislejší bude jej hospodársky a sociálny pokrok od výsledkov vedeckého a technického pokroku, čo značí, že rozhodujúcim faktorom pre mimoriadny vzrast výrobných síl sa stane veda a jej technologická aplikácia.

Riešenie funkčného členenia mesta musí vychádzať z princípu organizovaného systému priemyslu a ďalších aktivít výrobného charakteru (náročných na územno-technické parametre), ich sústreďovaním na spoločných plochách, v tzv. výrobo-technických územiach. Podľa Duřpekta a Vágnera [2] ide tu o súbor plôch, ktoré prislúchajú základným skupinám materiálnej výroby, t. j. priemyslu, stavebníctvu, doprave a materiálno-technickému zásobovaniu. Hoci nie je našou úlohou podrobne hovoriť o členení jednotlivých zoskupení, pre účely analýzy podmienok ich súčasnej a výhľadovej existencie v rámci sídel nám postačia 3 základné kategórie priemyselných zoskupení. Budú to výrobný okrskok, ktorý je charakterizovaný neškodlivou výrobou miestneho významu, so zvyčajne tesnou nadväznosťou na obytnú zónu a s veľkosťou 2—30 ha; priemyselný obvod, ktorý je charakterizovaný priemyselnou výrobou s veľkými kapacitami, stredným množstvom škodlivín a potrebou železničnej vlečky. Plochou presahuje 30,0 ha a od obytného územia má byť oddelený pásom hygienickej ochrany; výrobná zóna, zväčša decentralizovaná, situovaná mimo obytného územia sídel. Jej súčasťou sú veľkokapacitné závody, často s väčším množstvom škodlivín, výmerou plôch prevyšuje 200 ha. V podmienkach Slovenska je najväč-

Šou decenentralizovanou výrobnou zónou, veľmi typickou zóna Východoslovenských železiarní na okraji Košíc.

Pre úplnosť je potrebné uviesť aspoň názvy niektorých ďalších urbanistických kategórií, ktoré sú v rámci výrobo-technického územia miest. Sú to napr. podľa Kovařika [6] výskumné a riadiace centrá (napr. v Bratislave vytvorené vedecko-výskumné centrum Slovenskej akadémie vied a ďalších výskumných pracovísk), energetické centrá, okrsky technických služieb mesta, výrobné skupiny služieb až po Domy služieb a okrsky individuálnej aktivity.

Duřpekt výrobné zoskupenia ešte delí na odvetvové, zmiešané, kombinované a ďalej osobitne kategorizuje plošné objekty stavebnej výroby, kooperačnej stavebnej základne a okrsky poľnohospodárskej výroby umiestnené v mestskom regióne.

Niekedy je dosť ťažké v rámci výrobo-technického územia našich miest osobitne hodnotiť všetky tieto urbanistické kategórie; v praxi sa tieto najčastejšie prelínajú. Napríklad súčasťou výrobné zóny Slovnaftu v Bratislave je aj stavebná základňa Hydrostavu, výrobné zóny Východoslovenských železiarní, základňa Hutných stavieb a Hydrostavu, priemyselného obvodu v Leviciach, poľnohospodárske výrobo-nákupné stredisko. Aj zložky materiálo-technického zásobovania, skladového hospodárstva, miestneho a družstevného priemyslu, opravárenských a technických služieb, dopravy a iné sa prelínajú spolu s priemyselnými jednotkami. Zdá sa preto účelné hovoriť o zoskupeniach iba v zmysle výrobnom (výrobný obvod).

územnej organizácie týchto zoskupení, potrebu ďalšieho rastu priemyslu i jeho výhľadového zamerania na konkrétnom príklade Nitra. Nitra ako stredisko osídlenia oblasťného významu je jadrom mestského regiónu v rámci Hornonitrianskej urbanizačnej oblasti vymedzenej okresmi Prievidza, Topoľčany, Levice a Nitra. Svojím významom a vplyvom však značne presahuje územie vymedzenej oblasti. V „Zásadách koncepcie hlavných smerov urbanizácie Slovenska“, ktoré schválila aj vláda SSR a ktoré sú východiskom pre usmerňovanie vývinu riadenej urbanizácie územia Slovenska, je toto mesto uvedené medzi 6 ťažiskovými hospodársko-sídelnými strediskami na Slovensku, ktoré by mali k roku 2000 prednostným rozvojom vrásť na počet obyvateľov nad 100 tisíc.

Historický význam hospodárskej funkcie územia dnešnej Nitra ako križovatky obchodných ciest je známy už z archeologických prameňov, kedy tu kvitlo remeslo, najmä hrnčiarstvo, kovolejárstvo, výroba keramiky, šperkov, zbraní a pod. Založenie priemyselnej výroby sa datuje až od polovice 19. storočia. Oneskorenie jej vývinu vyplýva z obmedzenosti uhorského kapitalizmu a jeho závislosti od rakúskeho kapitálu. Rozvoju priemyslu prekážal aj nedostatok surovín, nerozvinutá doprava, chýbal aj potrebný kapitál pre investície [5]. Výnimkou v tomto smere bol potravinársky priemysel, ktorý ťažil v tom čase z vyspelého poľnohospodárstva, ktoré patrilo v študovanom území medzi najlepšie organizované v rámci Nitrianskej župy. Priemysel mal k dispozícii sladovnícky jačmeň, pšenicu, raž, kukuricu, cukrovú repu, tabak i vinič hrozno-rodý. Rozvíjali sa tu najmä odvetvia, ktoré nekrížili záujmy rakúskych kapitalistov: parný mlyn Arpád na ploche 0,7 ha založili roku 1863, akciovú spoločnosť Nitriansky pivovar a sladovňu roku 1893, do konca storočia vznikli ešte ďalšie mlyny, pivovar, sladovne, továreň na výrobu cukríkov a iné. Vznikli aj továrne na hospodárske stroje so zlievárňou, továreň na umelú bridlicu, píla,

tehelňa za dnešným cukrovarom a plynáreň. Celkovo však možno hovoriť o nízkej úrovni priemyslu, ktorý dokumentuje údaj L. Šulganovej, že iba z Nitrianskej župy sa k roku 1890 vysťahovalo vyše 27 tisíc robotníkov do Rakúska a Budapešti.

Nitra bola po prvýkrát spojená železničnou traťou roku 1874 (traťou Nitra-Šurany) ,roku 1889 otvorili trať Nitra-Hlohovec.

V 20. rokoch tohto storočia vznikli už aj väčšie továrne, a to na výrobu azbestocementovej krytiny roku 1922 (100—150 robotníkov) a adaptáciou škrobárne vznikol roku 1927 cukrovar o kapacite 80 vagónov repy za deň (200 robotníkov). V prevádzke boli už aj ďalšie továrne spotrebného a potravinárskeho priemyslu, ako aj elektrárne (od roku 1913), odlieváreň zvonov a vo vojnovom období vznikla továreň na výrobu lietadiel so 120 robotníkmi.

Pri hodnotení umiestnenia týchto tovární nemožno hovoriť o koncepcii. Podniky sa z pôvodne okrajových častí mesta dostali rýchlo do obytného pásma.

Zásadný obrat priniesol až obdobie socialistickej industrializácie. Nitra, jedno z najstarších miest v republike, patrila po roku 1945 medzi najdynamickejšie sa rozvíjajúce mestá s veľkou hospodárskou potencialitou.

Vznikli tu nové priemyselné závody, odbory i celé odvetvia. Širšie okolie Nitry i celý okres možno z ekonomicko-geografického hľadiska charakterizovať ako vyspelú priemyselno-poľnohospodársku oblasť s rozvinutým terciárnym sektorom i kvartérnou nadstavbou. Veľký kus práce sa urobil pri koncepčnom usmerňovaní umiestňovania nových veľkokapacitných závodov. Prihliadalo sa pritom na komplexné rozvojové zámery rozsiahlej bytovej a občianskej výstavby, inžinierskych diel, celkový ekonomický vývin a rešpektovalo sa aj významné dedičstvo minulosti.

Štrukturálna prestavba mesta si vyžiadala a stále vyžaduje vymiestňovanie nevhodne umiestnených kapacít z centrálnej časti mesta. Nové závody si vyžiadali určenie takých lokalít, ktoré na základe územno-plánovacej dokumentácie budú mať trvale výrobnú funkciu, bez kolízií s iným funkčným zameraním i optimálnymi územno-technickými podmienkami dynamického rozvoja. Na základe týchto princípov sa umiestnili najmä tieto priemyselné závody: azbestocementové závody (roku 1951), mraziareň (roku 1955), závod Bioveta (roku 1958), Doprastroj (roku 1960), Plastika (roku 1963), Západoslovenské hydinárske závody v Lužiankach a veľkopekáreň (roku 1965), Nitrianske textilné strojárne (roku 1967), Západoslovenské mliekárne — závod Milex a Západoslovenský mäsový priemysel (roku 1970), nové Vinárske závody (roku 1972), nový nábytkársky závod Mier (roku 1974).

Ide o kapacity, ktoré sú v rámci mesta nové, ako aj o kapacity, kde možno uplatniť teóriu migrácie, t. j. závody, ktoré sú v dôsledku kolízií s iným funkčným využitím plôch, ako aj v dôsledku nedostatočnej kapacity a nemožnosti ďalšieho rozšírenia nútené presúvať svoje stanovištia. Podľa výskumov K. Ivaničku [3] výrazne centrifugálnou tendenciou sa vyznačujú aj závody odvodené od veľkých závodov v meste, čo súvisí s nevyhnutnosťou obnovy, resp. so zmenou technológie, s nedostatkom priestorov, resp. s potrebou zvyšovať hygienu životného prostredia. K. Ivanička uvádza príklad Bratislavy, odkiaľ migrujú niektoré kľúčové závody do predmestí (napr. Bratislavské elektrotechnické závody, Slovenské závody technického skla, Slovnaft, Mäsokombinát a pod.), kde vytvárajú samostatné výrobné zoskupenia.

To isté, i keď v menšom meradle možno aplikovať v prípade Nitry. K závo-

dom, ktoré zmenili svoju lokalizáciu v dôsledku nevyhnutnej migrácie, možno priradiť nový mäso priemysel, mliekárňu, Azbestocementové závody v Mlynárčiaciach, nové Vinárske závody i najnovšie lokalizovaný nový nábytkársky závod. Niektoré závody doteraz migráciu neukončili, sú však v asanačnom pásme mesta a ich premiestnenie je veľmi naliehavé. Napríklad likvidáciou starých Azbestocementových závodov je podmienená dostavba sídliska Predmostie, ďalej veľkou funkčnou, hygienickou, a estetickou chybou je umiestnenie mlyna, plocha starého nábytkárskeho závodu je určená pre výstavbu veľmi potrebného autobusového nádražia. Stále väčšou urbanistickou chybou je zachovávanie cukrovaru s pridruženou konzervárskou výrobou (ktorá prakticky odstraňuje sezónnosť zamestnanosti) na pôvodnej lokalite.

Na základe konkrétneho umiestnenia priemyselných závodov možno hovoriť o tendencii sústreďovať priemysel Nitra južne, juhozápadne a zčasti severne od centra. Možno tu vymedziť spolu 5 funkčne súvislých zoskupení, a to (podľa veľkosti a významu) výrobnú zónu Nitra-juh, výrobný obvod Mlynárce, výrobný okrskok Párovce, výrobný okrskok Chrenová a výrobný okrskok bývalého letiska.

Najvýznamnejším zoskupením je výrobná zóna Nitra-juh, ktorá sa má výhľadovo podieľať na celkovom plošnom zábere z titulu priemyslu mesta až 70 % a podľa známych výhľadov až 60 % pracovných príležitostí v priemysle. Súčasťou výrobnéj zóny je centrálny skladový areál mesta, zakladajúca sa výskumná základňa chemického priemyslu, dopravné a rôzne komunálne služby mesta. Zóna má výhodné komunikačné pomery, vlečkové a cestné napojenie na železničnú trať, resp. štátnu cestu I. triedy č. 64. Výhodná je možnosť napojenia sa na vodné hospodárstvo. Doteraz sa tu nerealizoval spoločný centrálny energetický zdroj. Zo všetkých výrobných zoskupení sa vyznačuje najvýhodnejšími rozvojovými možnosťami a na využitie sa núkajú priaznivé podmienky pre kooperačné technologické väzby, najmä v potravinárskom, strojárskom a v chemickom priemysle. Z hľadiska umiestnenia jednotlivých závodov možno tu vymedziť relatívne samostatný areál potravinárskeho priemyslu a areál centrálnych skladov s celokrajskou pôsobnosťou. Treba vytvárať podmienky aj pre vznik uceleného strojárkeho a chemického komplexu, príp. komplexu odvetvia spotrebného priemyslu.

Negatívnym činiteľom sú v rámci výrobnéj zóny pomerne rozsiahle infiltráty zväčša nízkopodlažnej bytovej zástavby Krškian a Ivanky pri Nitre. Voči centrálnej bytovej zóne mesta má výrobná zóna kolmé situovanie; čo značí, že je tu možné umiestniť aj priemysel, ktorý by si vyžiadal eventuálne širšie pásmo hygienickej ochrany. Určitým problémom, ktorý je však zvládnuteľný organizačnými opatreniami, je zdĺhavejšie cestné prepojenie centra Nitra s jednotlivými, najmä vzdialenejšími závodmi.

Na záver niekoľko myšlienok k celkovému výhľadovému zameraniu priemyselnej základne Nitra. Túto otázku treba študovať v celkovom kontexte Nitra ako strediska mestského regiónu Hornonitrianskej urbanizačnej oblasti, ktorej súčasťou sú aglomerácie Zlaté Moravce, Topoľčany, Partizánske, ako aj vzhľadom na centrálnu polohu mesta voči priemyselným strediskám a ich zameraniu mimo uvedenej oblasti (Nové Zámky, Šurany, Nováky a iné). Je nesporne výhodné, že sa odvetvová štruktúra priemyslu mesta uberá mnohofunkčným smerom, so značným stupňom diverzifikácie priemyselných odvetví. Avšak i tak možno z jednotlivých odvetví vyčleniť 3 odvetvia, ktoré by už dnes, najmä však vo výhľade mali mať rozhodujúcu váhu. Je to tradičný potravinársky priemysel

sel s priaznivými surovinovými podmienkami a s vybudovanou vedeckovýskumnou a edukačnou základňou agrokomplexu celoslovenského významu; ďalej je to chemický priemysel, v ktorom Nitra z makroštruktúrálného hľadiska je vlastne prirodzeným ťažiskom sústreďenia chemického (resp. chemicko-celulózo-papierenského) priemyslu Nováky-Saľa n. Váhom, resp. Štúrovo. Samotná Nitra je strediskom odboru spracovania plastov, ktoré zaznamenáva na Slovensku popri výstavbe petrochemického komplexu jeden z najprudších trendov rozvoja chémie v blízkej budúcnosti. Priaznivé lokalizačné faktory Nitry v tomto smere sa v poslednom čase využili založením výskumno-vývojového strediska aplikácie plastov s celoslovenskou pôsobnosťou a s výhľadom sústreďenia 400 vysoko špecializovaných výskumných pracovníkov.

Nitre chýba doteraz priemyselný závod nosného významu. Odvetvím, ktoré by mohlo mať najlepšie predpoklady na lokalizáciu kľúčového závodu vysoko náročného na kvalifikačnú skladbu pracovných síl, je strojárstvo. Takýmto závodom by sa mohli stať perspektívne Nitrianske textilné strojárne, ktorých výrobný program bol určený za jeden z 12 nosných strojárskych programov na Slovensku [8], a to buď samostatne alebo v kooperácii s novým ďalším závodom strojárkeho priemyslu. Strojárstvo má rozhodujúcu úlohu v rozvoji priemyslu, v uskutočňovaní progresívnych štruktúrnych premien, v rozvíjaní vedeckotechnického pokroku a má nezastupiteľnú úlohu v celkovom úsilí o zvyšovanie efektívnosti národného hospodárstva.

Na úlohu strojárstva v rámci celého Nitrianskeho okresu upozornil vo svojej práci aj J. Drgoňa [1].

Už sme spomenuli, že vo výhľadovom období budú jedným z hnacích faktorov rozvoja výrobných síl veda a jej technologická aplikácia. Zastúpenie odvetvia strojárstva v Nitre, ako aj centrálna poloha Nitry voči ďalším strediskám strojárkeho priemyslu v juhozápadnej časti Západoslovenského kraja dáva Nitre vhodnú príležitosť na založenie a rozvoj výskumno-vývojovej základne aj tohto progresívneho odvetvia.

LITERATÚRA

1. DRGOŇA, J.: Geografia okresu Nitra. Krajský pedagogický ústav, Bratislava, 1968.
- 2. DURPEKT, Zd., VÁGNER, S.: Územní organizace výroby ve městech. I. — III. díl, VŮVA, Praha, 1966.
3. IVANIČKA, K.: Industrial Nuclei of Slovakia. Acta Geographica UC, Economico-Geographica, 9, 1970.
4. IVANIČKA, K.: Úvod do ekonomicko-geografického výskumu. SAV, Bratislava, 1971.
5. apitoly z dejín Nitry. Zborník štúdií k 1100. výročiu príchodu Cyrila a Metóda. Slov. pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1963.
6. KOVAŘÍK, E.: Prednáška na sympóziu o výrobných zoskupeniach. Košice, 1973.
7. LAJOŠ, J.: Nitra. Okresné vlastivedné múzeum, 2. vyd., Nitra, 1965.
8. Miesto a úloha vedeckotechnického rozvoja v slovenskej ekonomike. Správa Predsedníctva ÚV KSS, čas. Pravda, roč. 55, č. 121 A z 24. 5. 1974.
9. ZIBRIN, P.: Zhodnotenie doterajšieho vývoja urbanizácie na Slovensku, dosiahnuté výsledky a perspektívy rozvoja. Zborník MVT-SSR k národnému sympóziu urbanistov v Banskej Bystrici, 1971.

A CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT AND ORIENTATION OF THE INDUSTRIAL BASIS OF NITRA AND TO THE FORMATION OF ITS INDUSTRIAL STRUCTURES

Further growth of industrialization and its transformation from quantity into quality, is one of the presuppositions of Slovakia's urbanization development, which has to be realized by processes of structural transformation, innovation and advancing exploitation and capacity concentration of the industrial production. In the conditions of higher settlement concentration, the suitability of industry localization, beside others, consists in the appropriatedness of ensuring and training of labour force, as well as in the possibilities of cooperational bonds, utilization of widespread technical and social infrastructure, scientific research and educational base.

For Nitra, as the centre of regional importance and core of town district, in the urbanization region of the Nitra river upper course, the period of socialist industrialization became the first motive force for the dynamically developing town having high economic potentiality. One may define here together 5 functionally connected production groupings, from which the production zone Nitra-South is the most important one. Despite the considerable degree of diversification of industrial branches, optimum possibilities should be created in Nitra for the development of the traditional food industry, as well as for the chemical industry and mechanical engineering.

Translated by J. Belaj